

Д. В. Цолін,
Національний університет «Острозька академія», м. Острозь

ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СИНТАКСИЧНОГО АСПЕКТУ ЛІНГВОПОЕТИКИ. НА МАТЕРІАЛІ АРАМЕОМОВНОЇ ЛІТУРГІЙНОЇ ПОЕЗІЇ II-VIII СТ.

Частина I.

Стаття присвячена перспективам дослідження синтаксичного аспекту лінгвопоетики. Оскільки синтаксис поезії відрізняється від будови речення в прозових текстах, виникає питання, наскільки поетичний синтаксис є залежним від ритміко-фонетичних поетичних засобів? Наскільки порядок слів в поетичному рядку обумовлений емпатичними мотивами, а наскільки – суто естетичними? Для вирішення цієї проблеми автор пропонує власну методологію, що базується на аналізі унікального корпусу поетичних творів – єврейської арамеомовної літургійної поезії доби пізньої античності і раннього середньовіччя. Ці поетичні твори є свідчення переходу від синтаксично-орієнтованого типу архаїчної семітської поезії до нового типу віршування, в основі якого – ритміко-фонетичний принцип будови вірша.

Ключові слова: арамейський синтаксис, лінгвопоетика, віршування, літургійна поезія.

Статья посвящена перспективам исследования синтаксического аспекта лингвопоетики. Поскольку синтаксис поэзии отличается от структуры предложения в прозаических текстах, возникает вопрос, насколько поэтический синтаксис зависит от ритмико-фонетических средств? Насколько порядок слов в поэтической строке обусловлен эмпатическими целями, а насколько – сугубо эстетическими? Для решения этой проблемы автор предлагает собственную методологию, основанную на анализе уникального корпуса поэтических текстов – еврейской литургической поэзии на арамейском языке, созданной в эпоху поздней античности и раннего средневековья. Эти произведения являются свидетельством перехода от синтаксически-ориентированного типа стихосложения к ритмико-фонетической структуре стиха.

Ключевые слова: арамейский синтаксис, лингвопоэтика, стихосложение, литургическая поэзия.

This article is concerned with the perspectives of the syntactic aspect of linguopoetics. Since the poetical syntax differs from the sentence structure in prosaic texts, a question arises: how the syntax of poetry is depended on the rhythm and phonetic devices? How the word order in a poetical line is caused with emphatic motives, and how – with just aesthetical reasons? To resolve this problem the author suggests his own methodology which is based on analysis of the unique body of poems – Jewish liturgical poems of the Late Antiquity and the Early Middle Ages periods. These poems display the transition stage from the syntactic-orientated type of versification of the archaic Semitic poetry to new principles of the verse structure which is based on the rhythm-phonetic versification.

Key words: Aramaic syntax, linguopoetics, versification, poetical word order, liturgical poetry.

Поетичний синтаксис є одним з найважливіших аспектів лінгвопоетики, оскільки стилістично обумовлений порядок слів у реченні поєднується тут з іншими поетичними засобами – ритмікою, римою, асонансами, алітераціями, метрикою вірша. Проблема взаємодії синтаксису і стандартів віршування (зокрема будови поетичного рядка та строфи) не є вирішеною до кінця в сучасній філології, оскільки відомі як синтаксично-орієнтовані системи віршування (наприклад, як архаїчні семітські поетичні традиції – давньоєврейська, аккадська та угарітська), так і ті, в яких ритм і фонетичні засоби домінують над синтаксичною коректністю (наприклад, квантитативна давньогрецька та побудовані на її основі пізніші поетичні традиції). Тож питання ролі синтаксичних моделей в поетичному дискурсі залишається відкритим.

Оскільки однією з важливих рис, що відрізняє поетичний дискурс від прозового та риторичного, є порядок слів у поетичному реченні, синтаксис поезії є вираженням особливого способу відтворення реальності, в якому абстракція і образність є головними принципами творення поетичного тексту. Ритмічні, інтонаційні та фонетичні засоби поетичної експресії часто виконують тут не лише емпатичну функцію, але й естетичну, надаючи тексту благозвучності та сприяючи його ритмічній декламації і відтворюваності в пам'яті (зокрема, чіткий повторюваний ритм, рима і акровірш). Таким чином постає ще й питання кореляції синтаксису та зовнішніх естетичних засобів віршування.

1. Поетичний синтаксис арамейської мови

Для висвітлення цієї проблеми ми пропонуємо обрати саме єврейську літургійну поезію арамейською мовою, що була написана в період між II та VIII ст. – добу, коли укорінена в біблійній синтаксично-орієнтованій поетичній традиції поезія поступово переходить до віршування, в якому переважають ритм і фонетичні засоби: основою рядка є *синтагма-колон*, а не просте речення (як в паралельному біблійному вірші); з'являються такі фонетичні засоби як квазірима (а згодом і справжня рима) та акровірш. До того ж, в класичну добу (VI-VIII ст.) запроваджується *строфічна структура віршування* з вишуканою римою. Таким чином, архаїчні синтаксичні моделі віршування поступаються місцем новій ритміко-фонетичній будові вірша.

Щодо синтаксису арамейської мови, він залишається малодослідженою галуззю семітської філології в цілому та арамеїстики зокрема. Варто відзначити, що *найменш вивченим* є саме синтаксис середньо-арамейської мови (II – VII ст. н.е. за класифікацією К. Байера). До того ж, увага мовознавців зосереджена, головним чином, на вивченні синтаксису *прози*, тоді як синтаксис *поезії* – імовірно, через його складність – часто залишається поза увагою дослідників. Проте саме поезія містить особливі типи синтаксичних структур, на формування

яких впливають такі чинники, як архаїчний (подекуди штучний) морфосинтаксис, ідіоматичні вирази, ритмічна будова речення-рядка та особливості співвідношення рядків в строфі паралельного вірша. Аналіз основних синтаксичних парадигм *саме в поетичних текстах* дає нам можливість скласти більш цілісне уявлення про ідіоматичний синтаксис та функціонування основних комунікативних одиниць арамейської мови в високо формалізованому літературному тексті. Таким чином, результати дослідження не лише розширяють наше уявлення про синтаксис середньо-арамейської мови, але й сприятимуть розвитку методології перекладу давнього тексту.

Варто відзначити, що переклади-парафрази біблійної поезії в Таргумах, разом з арамеомовною єврейською літургійною поезією,¹ є *чи не єдиним корпусом поетичних творів* написаних саме середньою західно-арамейською мовою.² Епоха створення цієї поезії охоплює як час, коли арамейська ще була вжитку в якості розмовної мови, так і період її «штучного» функціонування як мови літературної. Хоча всі три субдіалекти середньо-арамейської мови, якою були написані Таргуми – літературна юдейська арамейська, палестинська юдейська арамейська та пізня літературна юдейська арамейська³ – зазнали значного впливу літературної обробки та штучної стандартизації мови, зберігають вони і риси розмовних елементів. З іншого боку, цікавим є сам феномен арамейської мови юдейської літургійної поезії, синтаксис якої є глибоко укоріненим в біблійній поетичній традиції з одного боку, і зазнав впливу творчості *метургеманів* (авторів і декламаторів арамейських парафразів) та нових поетичних форм, з іншого.

Так само, як і прозових текстах, в таргумічних парафразах біблійної поезії можна виділити *два шари тексту*: буквальный переклад і додатковий матеріал. Матеріал першого рівня, що складає меншу частку – близько 33% тексту в Таргумах Онкелоса і Йонатана Бен-Уззієля – відзначається сильним впливом давньоєврейського синтаксису (по суті, це калька з біблійної поезії); матеріал другого рівня – 67% таргумічних парафразів давньоєврейської поезії – містить *відмінні від оригінального тексту синтаксичні структури*. Саме цей другий прошарок поетичного матеріалу в Таргумах і є предметом нашого дослідження. Додатковий поетичний матеріал в більшості випадків оформлено як *імітацію* біблійного паралельного вірша, проте синтаксична будова поетичного рядка тут має свої специфічні риси, що зумовлені особливостями функціонування таргумів як адаптованого для аудиторії та коментованого тексту.

Отже, два головні чинники – давньоєврейська модель паралельного вірша і усна декламація Таргумів під час синагогального богослужіння – вплинули як на структуру вірша, так і на синтаксис таргумічної поезії. Тож вони є базисними методологічними засадами даного дослідження: *імітація синтаксичних структур давньоєврейського оригіналу*, з одного боку, та адаптація до практики *наспіву* (іноді з елементами імпровізації) арамейського парафраза, з іншого боку, власне і були тими формоутворюючими факторами, що створили унікальну будову вірша-парафраза в Таргумах. Вплив останнього чинника на синтаксичну будову віршового рядка і строфи позначився у таких синтаксичних модифікаціях:

а) використання парафрастичних форм дієслова (для позначення тривалої та ітеративної дії, а також імператива та юсива);

б) вживання значної кількості підрядних речень (що не властиво давньоєврейській поезії);

в) вільний підхід до адаптації архаїчних дієвідмін *qtl / yqtl*, що передбачав як узгодження давньоєврейських дієслівних форм з системою дієвідмінювання середньо-арамейської мови, так і довільну, граматично некоректну інтерпретацію;

г) уникання еліпсису (неповного речення), що призвело до зміни ритмічної будови рядка.

Ці синтаксичні модифікації були розглянуті мною у двох статтях англійською мовою [40, с. 249-270; 41, с. 253-288]. Вони свідчать про вплив інтерпретації та імпровізації з боку *метургеманів* на структуру арамейських парафразів біблійної поезії. З іншого боку, ці зміни виявляють тенденцію до спрощення синтаксичних конструкцій, а відтак свідчать про намагання *метургеманів наблизити поетичну мову до розмовної*. Ця теза підтверджується і тим фактом, що переважна більшість поетичних архаїзмів в біблійній поезії – особливо лексичних та синтаксичних – передані в Таргумах максимально адаптовано до норм середньо-арамейської мови, без будь-яких спроб відтворити їх естетичну функцію⁴. Проте для всебічного аналізу синтаксичних трансформацій біблійної поетичної мови в арамейських перекладах необхідно здійснити ще ряд досліджень в таких галузях:

а) Морфо-синтаксис іменника та прикметника: форми утворення генетивних конструкцій (*status constructus*, конструкції з часткою 7, а також словосполучення з 7 та займенниковим суфіксом при *nomen rectus*), прикметник в функції означення як альтернатива *status constructus*, вживання артикля у функції визначення (артикль часто втрачає це значення в середньо-арамейській мові), словотворення іменників та прикметників в поетичних текстах; визначення найбільш вживаних в поезії форм дасть нам змогу говорити про специфіку її синтаксису та його гіпотетичне зближення з розмовними формами або, навпаки, з усталеними поетичними кліше.

б) Вживання *nota accusativi*: як відомо, для давньоєврейської поезії (особливо архаїчної доби) характерне уникання цієї частки (אָל або לוֹ) [2, с. 1-7; 11, с. 101-106]; проте для середньо-арамейської мови (зокрема для

¹ Аналіз єврейської літургійної поезії арамейською мовою див. у спеціальному дослідженні Й. Ягалом та М. Соколова [52].

² Існують також дослідження поезії (головним чином, християнської), написаної класичною сирійською (східно-арамейською) мовою. Класична сирійська поезія будувалася на тих же засадах віршування, що й досліджуванні нами поетичні твори [6].

³ Огляд досліджень з арамейської мови таргумів див. [7, с. 77–100].

⁴ Винятком є лише архаїчні моделі структури вірша, що подекуди відтворюються в таргумічних парафразах. Це питання детально проаналізоване у моїй статті [1, с. 84–100].

прози та розмовної мови) – навпаки – притаманне часте використання частки ׀ל у функції *nota accusativi*; чи намагалися автори Таргумів наслідувати синтаксис біблійної поезії? Яке співвідношення часток ׀ל та ׀ב в значенні показника акузативу в поетичних текстах?

в) Визначення найбільш типового порядку слів у реченні: як відомо, первинний семітський порядок слів у реченні – VSO, більш пізній (в тому числі й властивий середньо-арамейській мові) – SVO; для біблійних поетичних текстів характерне більш вільне розташування слів у реченні; які тенденції притаманні саме арамейським парафразам давньоєврейської поезії, і про які аспекти функціонування мови на даному історичному етапі він свідчить?

г) Ритмічний розмір поетичного рядка (для давньоєврейської поезії – кількість наголошених складів у рядку) та його вплив на синтаксичну структуру речення.

д) Вплив структури паралельного вірша (особливо *xiazmu* типу АБ/Б₁А₁) на порядок слів у реченні; частково тема розкрита в моїй статті «Давньоєврейська поезія в Таргумі Онкелоса: деякі синтаксичні аспекти структури вірша» (англ. мовою) [41, с. 253-288] та в однойменній доповіді на 7-му Конгресі IOTS, Мюнхен, 2013).

Дослідження в цій галузі дасть нам можливість мати повне уявлення про поетичний синтаксис Таргумів, а отже зробити висновки про основні синтаксичні парадигми юдейської середньо-арамейської мови не лише в поетичних текстах, але й в цілому.

Варто відзначити, що основним матеріалом дослідження для нас є поетичні тексти саме в Таргумі Онкелоса (далі – ТО), оскільки в Палестинських Таргумах (ПТ) та Таргумі Псевдо-Йонатана (ТПСЙ) біблійні поезії майже повністю перетворені на прозу. Причиною такої трансформації поезії в цих Таргумах є великий обсяг екзегетичного та гомілетичного матеріалу, що був введений в поетичний текст, і, фактично, зруйнував поетичну структуру як таку. Поетично структуровані фрагменти з'являються в парафразах біблійної поезії в ПТ стихійно, як безсистемні спорадичні «вкраплення» в прозовий текст. Проте навіть ці фрагменти виявляють спільність поетичної структури з тим же самим типом поезії, що зустрічається в ТО. Те саме можна сказати й про таргуми до Пророків та Писань (зокрема до Книги Псалмів): вони також демонструють ті ж самі типи поетичних структур, що й ТО, що свідчить про *єдиний підхід* до перекладу поетичного тексту в таргумах.

В Таргумах до поетичних книг Біблії спостерігається тенденція, подібна до ПТ: присутність додаткового прозового матеріалу (так званої *gataadi*) подекуди руйнує як віршову структуру, так і цілісність поетичного тексту. Саме тому обсяг аналізованого нами поетичного матеріалу обмежується поетичними текстами Таргума Онкелоса до Тори і Таргума Йонатана Бен-Уззієля до Пророків, а саме – до Книг Самуїлових. Решта поетичного матеріалу представлена в огляді основних моделей вірша та їх типових синтаксичних структур.

Окрему цікавість викликають так звані літургійні поеми арамейською мовою, що не були перекладені з давньоєврейського тексту Біблії, а були введені в тексти Таргумів як додатковий матеріал, і написані в стилі *пійютім* – духовної юдейської лірики. Ці поеми присвячені двом подіям – виходу з Єгипту та даруванню Тори на горі Синай, і літургійно були пов'язані з двома визначними святами – Песах та Шавуот. Система віршування в них дещо відмінна від типових таргумічних зразків, і будується за моделями єврейської літургійної поезії до-класичного (IV-VI ст.) та класичного (VI-VIII ст.) періодів.⁵ Втім порівняння синтаксису цього типу віршування з таргумічними парафразами дасть нам можливість відтворити картину поетичного синтаксису більш повно, адже в останньому випадку структура вірша значно меншою мірою перебувала під впливом давньоєврейського типу віршування. Поетичні твори, що будуть включені в наше дослідження, – це 30 поезій, 19 з яких взяті з Таргумів Каїрської Генізи, а 11 – з Фрагментарного Таргуму⁶. Важливо відзначити, що синтаксис цих поетичних творів був досліджений у дисертації Й. Йагаломы [7]; мова творів – у праці А. Розенталя [35].

2. Попередні дослідження

Наукові дослідження, що стосуються тією чи іншою мірою даної проблематики, можна розділити на три категорії: а) загальні дослідження в галузі синтаксису арамейської мови; б) роботи, присвячені техніці літературного перекладу; в) дослідження синтаксису юдейської літургійної поезії.

а) *Загальні дослідження арамейського синтаксису*. Основні наукові розробки в галузі синтаксису були присвячені саме *імперській арамейській мові*, тобто варіанту західно-арамейської мови, що стала офіційною мовою держави Ахеменідів (550-331 рр. до н.е.), і продовжувала функціонувати у вигляді різних діалектів в після-ахеменідський період аж до III ст. н.е. Найбільш відомою ґрунтовною працею в цій галузі залишається дисертація Дж. Фіцмайера «Синтаксис імперської арамейської мови на основі документів, знайдених у Єгипті», захищена ще в 1956 році [13]. Питання синтаксису імперської арамейської мови розглядали в своїх працях також М. Фольмер та Т. Мураока [15; 24]. Їх дослідження стосуються, головним чином, прозових текстів – документів з острова Елефантина (V-VI ст. до н.е.) та біблійних текстів з книг Даниїла та Ездри; проте *синтаксис поезії* залишився недослідженим.

Одна з причин цього явища – малий обсяг поетичних текстів, що дійшли до нас з тієї далекої епохи. Спроба проаналізувати наявні поетичні фрагменти арамейською мовою були здійснені Дж. Грінфілдом в його програмній статті «Рання арамейська поезія» [17, с. 167-173]; проте автор розглядає, головним чином, структуру паралельного вірша в давніх арамейських текстах, не торкаючись їх синтаксичних особливостей. Деякі

⁵ Ґрунтовні дослідження єврейської літургійної поезії див. [14; 12, с. 362-75; 48; 35].

⁶ Видання текстів: [20, 21]

елементи давньоарамейського поетичного синтаксису розглядаються в працях, присвячених «Висловам Ахікара» (VII-VI ст. до н.е.) – збірці афоризмів, структура яких нагадує біблійні Приповіді Соломонові. Так філологічні та історико-філологічні коментарі Дж. Лінденберга та М. Вайгла [23; 47] до «Висловів Ахікара» також торкаються проблем синтаксису в цій збірці, проте вони не були спеціально присвячені цій проблемі. Хоча згаданий твір ні хронологічно, ні тематично не пов'язаний з перекладами біблійної поезії в таргумах, ми маємо намір також включити аналіз його синтаксису в наше дослідження, оскільки це дасть нам можливість виявити наявність спільних та відмінних рис в синтаксичних структурах обох груп поетичних текстів. Попутним завданням цього аналізу може бути питання про існування специфічно арамейського типу поетичного синтаксису в контексті загального структурного архетипу давньої західно-семітської поезії.

«Вислови Ахікара» і переклади давньоєврейської поезії в таргумах, звісно, належать до різних поетичних традицій, і до різних в діхронічному та географічному плані різновидів арамейської мови. «Вислови Ахікара» – майже оригінальний твір, написаний давньоарамейською мовою у VII ст. до н.е., основний структурний тип – *афоризм* з паралельною структурою з двох або більше речень-рядків; поезія в таргумах – *парафраз* (майже *переспів*) біблійних поетичних творів, головним чином, гімнологічного або пісенного характеру, на синтаксис якого величезний вплив справила давньоєврейська поетична традиція; до того ж, час створення останніх – III-VII ст. н.е., що майже на тисячоліття пізніше Ахікарових афоризмів. Проте, враховуючи факт статичності та інертності поетичного синтаксису, ми можемо здійснити порівняльний аналіз обох корпусів поетичних текстів.

Отже, таргумічні парафрази біблійної поезії – чи не єдині поетичні тексти арамейською мовою, які належать до так званого *середнього* періоду її історії, тоді як «Вислови Ахікара» – єдиний зразок поетичного (подекуди – квазі-поетичного) тексту, що належить до *давньоарамейського* періоду. Таким чином, методологія нашого дослідження включатиме і цей компаративний аспект.

б) *Дослідження техніки літературного перекладу*. Техніка перекладу літературного тексту в арамейських перекладах Біблії була предметом багатьох досліджень починаючи з II пол. XIX ст. Ми коротко охарактеризуємо основні здобутки в цій галузі, щоб визначимо значення зроблених висновків для нашого дослідження.

Перша група досліджень не має безпосереднього стосунку до перекладу давньоєврейської поезії, але цінність їх результатів полягає в характеристиці основних методологічних підходів до передачі біблійних літературних форм в Таргумах. Найпершою спробою описати основні підходи до перекладу були зроблені ще в працях З. Франкеля, проте вони не мали достатнього методологічного обґрунтування [16, с. 1-48]. Більш послідовною є робота П. Хургіна, який виділив чотири способи відтворення біблійного тексту в Таргумах: алегоричний, метафоричний, екзегетичний та лексичний [8, с. 80]. Проблеми відтворення біблійних метафор, алегорії, перекладу риторичних запитань, засобів драматизації окремих епізодів та деверсифікації поетичних рядків розглядалися в працях Й. Комлоша, Р. Кашера та Г. Сайслінга [18, с. 53-77; 22, с. 308-310; 36, с. 147-161].

В цілому значення згаданих вище досліджень полягає в тому, що трансформація біблійних літературних форм в Таргумах *спричиняє трансформації синтаксису*, що особливо помітно в поезії, де рівень ритміко-синтаксичної організації є надзвичайно високим. Саме тому висновки про основні парадигми літературних трансформацій, що були зроблені в цих працях, є дуже важливими для аналізу поетичного синтаксису в Таргумах.

Аналізу трансформацій на рівні морфології та морфосинтаксису присвячені праці А. Шпербера та Р. Позена. А. Шпербер на основі широкого аналітичного матеріалу продемонстрував основні принципи техніки перекладу в Таргумі Онкелоса не лише стосовно передачі *змісту* оригінального тексту, а й основних граматичних та синтаксичних кліше: форм дієслів, іменників, прикметників, особливості заміни давньоєврейських службових частин мови арамейськими, перекладу фразеологізмів, форм словосполучення [37]. Тій же проблематиці присвячена і дисертація Р. Позена, в якій дослідник, не повторюючи А. Шпербера, робить важливий висновок про *послідовність* перекладу граматичних форм, а отже й про *існування певних правил і норм*, якими керувалися *метургемани* [34]. Втім, попри величезний обсяг аналітичної роботи і послідовну методологію, обидва дослідники не розглядали особливостей перекладу архаїчних форм дієслів, і торкаються лише деяких елементів синтаксису. З іншого боку, аналітичні підходи Шпербера і Позена покладені в основу і нашої методології (див. *Методологія*).

Необхідно також відзначити статтю А. Бутца «Огляд бездієслівних речень в мові Таргума Неофіті І» [7, с. 53-66], що торкається безпосередньо синтаксису арамейської мови Таргумів. Автор статті робить важливий висновок про те, що бездієслівні речення в Таргумі Неофіті І не завжди калькують давньоєврейський синтаксис, а часто відображають «ідіоматичний арамейський синтаксис». Хоча Бутц аналізує лише бездієслівні речення, і тільки в Таргумі Неофіті І, не розрізняючи їх вживання в прозовому і поетичному контекстах, його висновки підтверджують нашу основну гіпотезу: в Таргумах (і зокрема в поетичних текстах) представлені синтаксичні конструкції, що відрізняються від форм давньоєврейського *Vorlage* і відображають *особливості власне арамейського синтаксису*.

Важливою методологічною новацією є також методика порівняння масоретського поділу поетичного давньоєврейського тексту на синтагми за допомогою акцентних знаків та структурування парафразу біблійної поезії за колонами та рядками в Таргумах. Запропонована В. Смеліком, ця методологія виявляє чітку кореляцію між діяльністю *масоретів* та *метургеманів* [38, с. 49-50].

В останні два десятиліття з'явилося кілька праць голландських дослідників Й.-В. Весселіуса та Е. Ван Стаалдуїн-Сулман присвячених саме техніці перекладу давньоєврейської поезії в Таргумах [50, с. 237-247; 45, с. 225-235]. Весселіус робить важливий висновок про те, що основним методологічним принципом передачі давньоєврейської поезії в Таргумах є «багаторівневе наслідування біблійного тексту», що включає в себе як відтворення основних структур паралельного віршування (включаючи й синтаксичний аспект), так і «історич-

ної панорами» твору. Е. Ван Стаалдуїн-Сулман демонструє приклади відтворення деяких фонетичних засобів у Пісні Анни (1 Сам. 2:1-10), таких як алітерація і асонанс, що свідчить про розвинуту техніку перекладу. Водночас додаткові (головним чином, *екзегетичні*) елементи вводяться в текст як *імітація* віршових форм оригіналу. Різносторонній аналіз техніки літературного перекладу в Таргумах подається у вступних розділах до критичного видання з перекладом і коментарем Таргума Йонатана Бен-Уззієля до Книги Самуїла, здійсненого Е. Ван Стаалдуїн-Сулман [46, с. 64-70].

Література:

1. Цолин Д.В. Перевод библейских поэтических архаизмов в таргумах // Материалы XIX-й научной конференции по иудаике, том II, Академическая серия 41 (Москва, 2012), – С. 84–100.
2. Albright W. F., 'Archaic Survivals in the Text of Canticles', in Hebrew and Semitic Studies presented to G. R. Driver (Oxford, 1963), pp. 1-7.
3. Andersen Francis L., The Sentence in Biblical Hebrew (The Hague – Paris : Mouton, 1974).
4. Avishur Yitzhak, Comparative Studies in Biblical and Ugaritic Languages and Literature (Tel Aviv – Jaffa, Israel: Archaeological Center Publication, 2007).
5. Bordreuil Pierre & Dennis Pardee, A Manual of Ugaritic (Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2009).
6. Brock Sebastian P., Syriac Studies: A Classified Bibliography (1960-1990) (Kaslik: [Université Saint-Esprit de Kaslik], 1996).
7. Butts A., 'Observation on the Verbless Clause in the Language of Neofity I', AS 4.1 (2006), pp. 53-66.
8. Churgin P., Targum Jonathan to the Prophets (New York: New Heaven, 1980).
9. Fenton T.L., Absence of a Verbal Formation *yaqattal from Ugaritic and North-West Semitic, Journal of Semitic Studies 15(1970) 31-41;
10. Flesher P., 'The Translations of Proto-Onqelos and the Palestinian Targums', JAB 3 (2001), pp. 77-100.
11. Freedman D.N., 'Archaic Forms in Early Hebrew Poetry', ZAW 31 (1960), pp. 101-106.
12. Heinemann J., 'Remnants of Ancient Piyyuṭim in the Palestinian Targum Tradition', Hasifrut 4 (1973), pp. 362-75.
13. Fitzmyer Josef. A., The Syntax of Imperial Aramaic Based on the Documents Found in Egypt. A dissertation submitted to the Faculty of Philosophy of the John Hopkins University in conformity with the requirements for the degree of Doctor Philosophy (Baltimore, Maryland, 1956).
14. Fleisher E. שדוקה-תריש מייביה-ימיב תירבעה שדוקה-תריש (Jerusalem: Keter, 1975).
15. Folmer M.L. The Aramaic Language in the Achaemenid Period. A Study in Linguistic Variation (Leuven: Peeters Press, 1995).
16. Frankel Z., «Zu dem Targum der Propheten» in Jahresbericht des jüdischtheologischen Seminars «Franckel'scher Stiftung» (Breslau 1872), S. 1-48.
17. Greenfield, J.C. 1969. Early Aramaic Poetry in Al Kanfei Yonah: collected studies of Jonas C. Greenfield on Semitic philology / edited by Shalom Paul, Michael E. Stone, and Avital Pinnick I, pp. 167-173.
18. Kasher R., 'Metaphor and Allegory in the Aramaic Translations of the Bible', JAB 1 (1999), pp. 53-77.
19. Rabbi Yitzchok Kirner with Lisa Aiken, The Art of Jewish Prayer (Northvale, New Jersey, London, 1991).
20. Klein M. L., Genizah Manuscripts of Palestinian Targum to the Pentateuch. Vol. 1 (Cincinnati: Hebrew Union College Press, 1986).
21. Klein M. L., The Fragment-Targums of the Pentateuch According to their Extant Sources. Vol. I-II (Rome: Biblical Institute Press, 1980).
22. Komlosh Y., לאומש רפסל ימראה מוגרתב מייניפוא מיווק, in: B. Zvieli (ed.), ארקמב תוחיש (Talks on Scripture) I, Jerusalem 1968, pp. 308-310.
23. Lindenberger James, The Aramaic Proverbs of Ahiqar (Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1983).
24. Muraoka T. & Porten B. A Grammar of Egyptian Aramaic (Leiden – New York – Köln: Brill, 1998).
25. A. Murtonen, Hebrew in Its West-Semitic Setting. Part III: Morphosyntax (Leiden-New York – København – Köln, 1990).
26. Notarius T., 'The Archaic System of Verbal Tenses in «Archaic» Biblical Poetry,' in Diachrony in Biblical Hebrew, edited by Cynthia L. Miller-Naudé and Ziony Zevit (Winona Lake: Eisenbrauns, 2012), pp. 193-208.
27. Notarius T. תיסאלקהו תיאכראה תיארקמה הרישב מינמזה תכרעמ, PhD thesis (Jerusalem: The Hebrew University of Jerusalem, 2007).
28. Notarius T., Temporality and Atemporality in the Language of Biblical Poetry, Journal of Semitic Studies LVI/2 (Autumn 2011).
29. Niccacci A., The Syntax of the Verb in Classical Hebrew Prose (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1990).
30. O'Connor M., An Introduction to Biblical Hebrew Syntax (Winona Lake: Eisenbrauns, 1990).
31. Otero Piquer A. 'Estudios de Sintaxis Verbal en Textos Ugaríticos Poéticos,' Tesis Doctoral. Departamento de Estudios Hebreos y Arameos, Facultad de Filología, Universidad de Madrid (2003).
32. Pardee, D., The Ugaritic Texts and the Origins of West Semitic Literary Composition (Oxford: Oxford University Press, 2007).
33. Pardee D., Ugaritic and Hebrew Poetic Parallelism: A Trial Cut ('nt I and Proverbs 2) (supplements to Vetus Testamentum 39; Leiden: Brill, 1998).
34. Posen R. הרוהל סולקנוא מוגרתב תימוגרתה תוביקעה PhD thesis (University Bar-Ilan, Ramat-Gan, 1997).
35. Rosental A., ימראה ולימל מתמורתו תיטקלאידה מתניבה: תועובשל מיימראה מיטייפה (Jerusalem, 1966).
36. Sysling H., 'The Use of Dramatic and Erotic Elements as a Literary Technique in Targum Pseudo-Jonathan', JAB 1 (1999), pp. 147-161.

37. Sperber A., *The Bible in Aramaic* vol. 4b (Leiden 1959-1968).
38. Smelik W. 'Orality, the Targums, and Manuscript Reproduction', in *Paratext and Megatext in Jewish and Christian Traditions* (Leiden, 2003), pp. 49-81.
39. Tatu S., *The Qatal//Yiqtol (Yiqtol//Qatal) Verbal Sequence in Semitic Couplets* (Gorgias Ugaritic Studies, 2009).
40. Tsolin D., 'Elements of Rhetoric in the Targums. Appeals to Audience', *AS* 10.2 (Leiden: Brill, 2012), 249-270.
41. Tsolin D., 'Hebrew Poetry in the Targum Onqelos: Some Syntactic Aspects of the Verse Structure', *AS* 12.1 (Leiden: Brill, 2014), 253-288.
42. Tsolin D., 'Archaic Verbal Conjugations in Ex. 15:1-18, 21 and Deut. 32:1-43: Their Rendering in the Targums', *Babel und Bibel* (Moscow-New York, 2013) – forthcoming.
43. Some Unpublished Piyyutim From the Cairo Genizah. By Meir Wallenstein (Manchester, 1956).
44. Watts J. Wash, *A Survey of Syntax in the Hebrew Old Testament* (Grand Rapids, Michigan: Eerdmans, 1964).
45. E. van Staalduin-Sulman, 'Translating with Subtlety: Some Unexpected Translations in the Targum of Samuel', *JAB* 3 (2001), pp. 225-235.
46. E. van Staalduin-Sulman, *The Targum of Samuel* (Kampen: Protestant Theological University, 2002), pp. 64-70.
47. Weigl Michael, *Die aramäischen Achikar-Sprüche aus Elephantine und die alttestamentliche Weisheitsliteratur* (Berlin-New York: Gruyter, 2010).
48. Weinberger Leon J. *Jewish Hymnography. A Literary History* (London – Portland, Oregon, 1998).
49. Wesselius J.W., *Biblical Poetry through Targumic Eyes: Onkelos' Treatment of Genesis 49:8-12, Give Ear to My Words: Psalms and Other Poetry in and around the Hebrew Bible. Essays in Honour of Professor N.A. van Uchelen*, Amsterdam (1996).
50. Wesselius J.W., 'Completeness and Closure in Targumic Literature: The Emulation of Biblical Hebrew Poetry in Targum Jonathan to the Former Prophets', *JAB* 3 (2001), pp. 237-247.
51. Yahalom Y. מודקה ילארשי-קראה טויפה רישה תפש (Jerusalem: Magnes Press, 1985).
52. Yahalom Y & Michael Sokoloff, טנויבה הפוקתב לארשי-קרא ידוהי לש מיימארא מיריש. אברעמ ינב תריש (Jerusalem: The National Academy of Science, 1994).
53. Yahalom Y. ונונגיסל דוסיכ (ייני ללוכ) מודקה טויפה ריבחת (PhD thesis (Jerusalem: The Hebrew University of Jerusalem, 1974).